

Софія Когут

ВЯЧЕСЛАВ ЗАЙКИН І МИХАЙЛО РУДНИЦЬКИЙ: ДІАЛОГ ДВОХ «ЧУЖИНЦІВ» ПРО ГАЛИЦЬКУ ЛІТЕРАТУРУ

Книга М. Рудницького *Між ідеєю і формою*¹ — одна з найцікавіших і найбільш резонансних літературознавчих публікацій у Галичині міжвоєнного періоду. Офіційних рецензій на це видання, як не дивно, було не багато (на публікацію відізвилися «Дзвони», «Вістник», «Дажбог» та декілька іноземних видань)². Проте основні положення свого дослідження М. Рудницький висловив у літературній дискусії «Чи мусить письменник мати світогляд», яка спричинила значний резонанс у тогочасній пресі, стала однією з найцікавіших подій літературного процесу міжвоєнного Львова і була своєрідним поштовхом до осмислення ролі літератури в суспільстві.

У своїй розвідці я детальніше зупинюся на «монографічній» (за визначенням Н. Кучми³) рецензії В. Зайкіна

¹ М. Рудницький, *Між ідеєю і формою*, Львів 1932, 243 с.

² В. Зайкин, *Проблеми української літературної критики й естетики в ліберальній освітленні*, Дзвони, чис. 7–8, с. 535-539; чис. 9, с. 606-613; чис. 10, с. 669-674, 1932; N. N. (І. Зубенко?), *3 «проблем» української критики*, Дажбог, чис. 2, 1932, с. 35-36; В. Реш-Лозовський, *3 літературної критики Гуляй-Поля*, Вістник, кн. 11, 1934, с. 819-825; *Essays krytyka ukraińskiego*, Wiadomości Literackie, 21 sierp. (№ 36), 1932, s. 5; mh (M. Hechter (?)) *Zwischen Idee und Forme*, Prager Presse, 29 Juli, 1932, s. 6.

³ Н. Кучма, *Літературна критика в Західній Україні 20–30-х рр.*

*Проблеми української літературної критики й естетики в ліберальнім освітленні*⁴. Увага до саме цієї рецензії має свої причини. У першу чергу, це, мабуть, найґрунтовніша і найоб'ємніша рецензія на книгу М. Рудницького. Вона, можливо, і не є «монографічною», як назвала її Наталя Кучма, але розрослася до розмірів і рівня своєрідного трактату.

За глибиною і детальністю аналізу до неї наближається розвідка Б.-І. Антонича *Між ідеєю і формою*⁵. Але у міжвоєнний період вона опублікована не була, тож не могла мати впливу на тогочасний літературний процес. Розвідка Антонича (зрештою, він застерігав, що жодним чином не слід сприймати її як рецензію на книгу Рудницького, а радше як голос у дискусії, яка розвинулася після виходу книги М. Рудницького) залишилась тоді «монологом», і мабуть, розвинулася у якийсь діалог чи дискусію лише на приватному рівні, у спілкуванні з М. Рудницьким⁶.

Повертаючись до рецензії В. Заїкина, можемо констатувати, що її можна трактувати як один із найвагоміших проявів рецепції ідеологічного лібералізму і, конкретніше, книжки М. Рудницького, в галицьких клерикальних колах міжвоєнного періоду. Рецензія була опублікована на шпальтах католицького часопису «Дзвони» — видання, яке тоді значною мірою формувало і відображало суспільну опінію того часу.

Ще одною причиною, яка спонукала мене детальніше

XX ст., Тернопіль 2004, с. 186.

⁴ В. Заїкин, *Проблеми української літературної критики й естетики в ліберальнім освітленні*, Дзвони, чис. 7–8, с. 535-539; чис. 9, с. 606-613; чис. 10, с. 669-674, 1932.

⁵ Б.-І. Антонич, *Між змістом і формою* (підгот. публ. та передм. М. Ільницького), „Наука і культура”, Київ 1990, вип. 24, с. 235-238.

⁶ Детальніше про цю розвідку Б.-І. Антонича див.: Данило Ільницький, *«Між ідеєю і формою» чи «Між змістом і формою»: діалог Михайла Рудницького і Богдана Ігоря Антонича*, Науковий вісник Ужгородського університету, Серія «Філологія. Соціальні комунікації», вип. 26, 2011, с. 50-55.

зупинитися на рецензії В. Заїкина, є сама постать рецензента — надзвичайно цікава і своєрідна. Роль і місце його діяльності в галицькому культурному процесі міжвоєнного періоду досі недостатньо досліджені, принаймні у галузі історії літератури (щоправда, літературними питаннями В. Заїкин займався лише принагідно, зосередивши увагу в основному на питаннях історії церкви).

У докладному літературному портреті В. Заїкина⁷ А. Портнов, один з найдокладніших дослідників його творчості, так характеризує його наукову позицію: за своїми науковими інтересами В. Заїкин тяжів до ідейної історії. Провадячи ідеологічно-методологічну класифікацію сучасної йому української історичної науки, він відносив себе до християнсько-консервативного напрямку, представники якого тяжіють до об'єктивного позитивізму. Як характерні риси цієї ідеології історик вирізняв: критичне ставлення до ліберально-демократичних засад політичного ладу, визнання провідної ролі церкви в суспільно-політичному житті. Найвищою вартістю й критерієм оцінки для християнсько-консервативної ідеології, за В. Заїкином, є релігія.

В. Заїкин, емігрант зі Східної України, мешкаючи і працюючи у міжвоєнному Львові протягом доволі тривалого часу, так і не зумів, чи не захотів злитися з галицьким культурним середовищем, відчуваючи себе у ньому чужинцем, оскільки був вихований і сформувався як науковець у іншій культурній традиції, опертій на російське православ'я. «Чужинцем» на галицькому ґрунті Заїкин позиціонував себе свідомо, протиставляючи свій культурний багаж і культурні орієнтири оточуючому середовищу, і не знаходячи сталого пристанку у жодному з тогочасних ідеологічних «угруповань». Як констатує А. Портнов, «Він залишався “чужим”,

---

⁷ Андрій Портнов, *В'ячеслав Заїкин: еміграційний історик із багатьма обличчями* [в:] Андрій Портнов, *Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття*, Київ 2011, с. 107-141.

підтримував стосунки в українському, і в польському, і в російському середовищах — середовищах, що їх більшість сучасників вважала антагоністичними⁸. Зрештою, і з редакцією часопису «Дзвони», після періоду плідної співпраці, Заїкин теж увійшов у конфлікт і розійшовся, як і з редакціями інших галицьких католицьких часописів — «Нової Зорі», «Записок Чину св. Василія Великого».

Можна стверджувати, що певним чином чужинцем у галицькому культурному середовищі був і Михайло Рудницький, хоч його «чужинство» і протиставлення себе оточенню мало дещо інше підґрунтя і інший характер: М. Рудницький не був і не міг бути чужим власному суспільству, адже був галичанином, носієм української галицької культурної традиції. Він був «своїм» у львівських інтелектуальних колах, і це цілком закономірно. Проте, «чужинцем» він залишався у сфері естетики, розуміння і бачення ролі і рівня української культури. Галицьку культуру — літературу, образотворче мистецтво, театр — М. Рудницький сприймав і оцінював ніби збоку, так, як бачив би її чужинець, вихований на традиціях західноєвропейської культури, до того ж, під значним польським впливом.

То були часи, коли від культурного діяча вимагали чіткої політичної ідентифікації. Проте М. Рудницький старався уникнути будь-якої ідентифікації, а тим більше політичної. Намагався створити собі такий імідж, аби публіка ідентифікувала його тільки з ним самим, як особистістю. Це було нереально, і в ті часи (та й у будь-які інші) неможливо. Але це теж була своєрідна світоглядна ідентифікація. І це теж робило його в очах тогочасної публіки своєрідним чужинцем.

Тож, аналізуючи рецензію В. Заїкина на книжку М. Руд-

---

⁸ Андрій Портнов, *Історія, церква і консервативні цінності в науковій творчості Вячеслава Заїкина*, Інститут суспільних досліджень: Історія України: Модерні часи: електронний ресурс, http://www.uaterra.com.ua/developments/history/modern/portnov_zaikin.htm.

ницького, можемо певним чином, говорити про діалог двох «чужинців» про галицьку літературу. Мушу зауважити, що вживання тут терміну «чужинець», мабуть, не зовсім точне і не зовсім коректне. Адже мова про двох українців, які жили і працювали в українському культурному середовищі, на користь української культури. Проте, і у випадку В. Заїкіна, і у випадку М. Рудницького, йдеться про певну дистанцію зі середовищем, а навіть про конфліктні ситуації, пов'язані головно з оцінками, які давали цьому середовищу обидва автори. Висловлюючи свою категоричну і непередбачувану позицію, кожен у своїй царині, ці яскраві харизматичні постаті мали куди більше противників і опонентів, ніж прихильників.

Рецензія В. Заїкіна дуже цікава з точки зору кардинального контрасту світогляду ліберального, опертого на інтелект, і світогляду клерикального, орієнтованого на ортодоксальну православну релігійну традицію. Стаття Заїкіна і рецензована у цій статті праця мають абсолютно різні системи цінностей, різні етичні і естетичні орієнтири. З одного боку — цінності і традиції лібералізму і демократії старої Європи, орієнтація на особистість, інтелект і свободу інтелектуального і морального вибору (М. Рудницький). З другого боку — церква як моральний та інтелектуальний абсолют (В. Заїкін). Єдиною точкою дотику позицій Заїкіна і Рудницького є оцінка української науки, рівень і традиції якої не задовольняють ні одного, ні другого, хоч і з різних причин. Можливо, власне непривабливий портрет української гуманітарної науки, яскраво змальований Рудницьким, і привернув увагу Заїкіна найбільше і чимось заїмпонував йому. Заїмпонувало йому також коло питань, які поставив у своєму дослідженні Рудницький, проблематика його книги, а також широка інтелектуальна перспектива дослідження.

З другого боку, підхід і розуміння цієї проблематики у дослідників різний: В. Заїкін — філософ, теолог та

дослідник теорії культури. М. Рудницький — журналіст і літературний критик. Заїкин — радше теоретик, Рудницький — практик. Заїкин дивиться на українську культуру із східної, навіть російської православної культурної перспективи, Рудницький — із західної, певною мірою польської. Тож у рецензії Заїкина дуже виразно відчувається протиставлення двох традицій, двох світів. Поминаючи протиставлення релігійного і вільнодумного ліберального світоглядів, йдеться також про різне відчуття і розуміння української культури.

В. Заїкин цілком погоджується з М. Рудницьким, що українська культура розвивається, якщо вона розвивається взагалі, замкнено, не в контексті європейської культури (для Заїкина також поза контекстом російської культури, що він не раз констатує, аналізуючи стан галицької культурної ситуації). Що вона не має доступу до новітніх духовних та інтелектуальних процесів, а звернена лише до власного минулого, до того ж, поданого і осмисленого дуже фрагментарно, а не комплексно. Інша річ, що цей контекст обидва дослідники бачать по-різному.

Філософські погляди М. Рудницького сформувались у період його праці в «Симпозіоні», коли він працював із творами Ст. Бжозовського, перекладав Ж. Сореля, а також у період навчання у Сорбонні і Лондонському університеті, де М. Рудницький, серед іншого, слухав лекції А. Бергсона. Іншими словами, Рудницький засвоїв головню філософію початку ХХ століття. З того часу його погляди не мінялися і не розвивалися. Пізніші філософські теорії та течії, судячи з усього (і це зауважували більшість його критиків) залишилися для Рудницького маловідомими а то й незнайомими, з тих же причин, що й для більшості українських інтелектуалів — через відсутність загальноєвропейського культурного контексту, що для Рудницького було ще болючішим, ніж для інших, адже, він, по-перше, знав, що втрачає, і вакуум культурного спілкування в галицькому

середовищі на нього впливав гнітюче. По-друге, йдеться про саму природу його творчості і таланту. М. Рудницький — практик літературного процесу, його живий нерв, а часом — його каталізатор. У першу чергу він був не філософом, не літературознавцем, і навіть не літературним критиком, а журналістом, який дуже тонко відчував ритм і дух свого часу і своєї епохи. Тож брак культурного спілкування, взаємообміну думок та ідей для нього означав буквально брак інтелектуальної енергії. Для Рудницького саме бесіди, безпосереднє спілкування, життя культурної богеми, безпосередній культурний процес були поживою для творчості і розвитку.

Саме це відзначав і В. Заїкин — теоретик, для якого була очевидно хиткість теоретичного підґрунтя праці Рудницького. Він констатує, що ідеали М. Рудницького — це ідеали «Європи вчорашнього дня», і що хоч Рудницький і сам це відчуває, він продовжує в них вірити⁹.

Основним методологічним принципом праць Заїкина як історіографа та дослідника історії культури було окреслення історіографії проблематики дослідження та пошук історіографічної традиції наукової проблеми. Рецензент ствердив, що історіографічна база теорії М. Рудницького доволі слабка і непослідовна, що неопозитивістське трактування культури, сповідуване Рудницьким, теж недостатньо обґрунтоване і побудоване на застарілих працях ХІХ -поч. ХХ ст. Заїкин закидає Рудницькому також брак знайомості з російськими працями.

Частково рецензент мав рацію. Світогляд Рудницького, його розуміння ролі літератури глибоко і стало закорінені в естетиці «Молодої Музи» — з притаманними часу кінця ХІХ – поч. ХХ ст. протиставленням митця і суспільства, ідеями «мистецтва для мистецтва» та контрастом мистець-

---

⁹ В. Заїкин, *Проблеми української літературної критики й естетики в ліберальнім освітленні*, „Дзвони”, чис. 9, 1932, с. 606.

кого та громадянського обов'язку. Молодомузізівському світогляду та естетиці М. Рудницький залишився вірний протягом усього життя (не зупиняємося тут на мімікрії радянських часів — це тема для окремої розмови). Нові віяння і течії він сприймав і розумів крізь призму цього світогляду, достосовував їх до цього світогляду, а не навпаки.

Цікаві висновки про лібералізм і вільнодумство, до яких приходять Заїкин — фаховий історик, а не літературознавець. Він зауважує, що ідеологічна диференціація суспільства та розпорошення суспільних ідей, замість одної панівної ідеї, призводить до занепаду суспільства, до загострення соціальних конфліктів. Заїкин не зауважує при тім, що переносить літературну проблематику в зовсім іншу площину — суспільно-історичну, куди М. Рудницький входить принципово не хотів і від якої засадничо відмежувався. Тож автор і рецензент говорили різними мовами.

Заїкин трактує історію літератури як складову історії культури. Рудницький їх протиставляє: для нього не існує історії ідей, а є тільки історія особистостей, які можуть розвивати різні ідеї, також і поза суспільними, політичними, релігійними чи етичними руслами. Заїкин же ставить цю особистість у суспільно-політичний контекст. Це своєрідне протиставлення динамічності (М. Рудницький) і статичності (В. Заїкин), пошуку і знаходження, настрою і обов'язку, свободи і дисципліни.

Цікаве твердження В. Заїкіна, що свобода не тільки не є необхідна для творчості, а навіть шкідлива для неї. Що власне в країнах і в часах панування абсолютного монархізму або навіть тиранії, з'являлися видатні постаті літератури. Натомість, як стверджує рецензент, демократична вільнодумна Америка майже не дала світові цінних літературних здобутків. Ще парадоксальнішим виглядає пояснення Заїкіна, що монархи і тирані самі були не раз

опікунами наук, мистецтва і літератури¹⁰. Такий погляд на літературу дуже характерний для православного світогляду, де церква і держава не розділені. Вчений також твердить, що суспільна і економічна диференціація не повинні бути перешкодою для єдиного світогляду (мається на увазі християнський клерикальний світогляд). І що суспільна диференціація і відсутність єдиного світогляду є ознакою занепаду держави, а не її розквіту.

Проте, ще раз повторимо, Заїкин і Рудницький говорять про різні речі. Політичний і ідеологічний лібералізм, і лібералізм у літературі — то далеко не те саме! М. Рудницькому йдеться про іншу свободу, ніж В. Заїкину. Він говорить про вище право мистця на свободу самовираження, свободу пошуку і свободу вислову, про елітарну свободу мистецтва, не обмежену суспільними та ідеологічними рамками. Для нього єдиним мірилом, єдиним законом, а навіть тираном залишається мистецтво і служіння мистецтву. Тож будь-який суспільний лад — чи монархічний, чи ліберально-демократичний, не мають тут жодної ваги і можуть бути лише перешкодою для митця. Натомість Заїкин говорить про суспільну та ідеологічну анархію.

За М. Рудницьким, меценати мали право на місце в історії культури лише в тіні підтримуваного ними митця, і то тільки в тому випадку, якщо не обмежували його творчої свободи. Заїкин, натомість, меценатів вважає двигуном історичного прогресу. Рудницький говорить про мистецьку еліту, Заїкин — про еліту влади, до того ж, церковної влади.

Зрештою, ця розбіжність мови автора і читача, існування у двох паралельних площинах, що не можуть перетинатися — дуже характерна особливість того часу, який вимагав політичної ідентифікації кожного громадянина, і лише ця ідентифікація давала йому право голосу.

---

¹⁰ В. Заїкин, *Проблеми української літературної критики й естетики в ліберальнім освітленні*, „Дзвони”, чис. 9, 1932, с. 610.

Розвідка-рецензія В. Заїкіна у тогочасній пресі особливого резонансу не мала. Не зафіксовано також реакції М. Рудницького на цю публікацію. Проте вагомість, неординарність і яскравість цієї розвідки В. Заїкіна привертають увагу багатьох сучасних дослідників літературного процесу міжвоєнного періоду. Зокрема, багато уваги цій публікації присвятила М. Комариця, досліджуючи літературно-критичний контент часопису «Дзвони»¹¹.

Як зауважує дослідниця, у своїй розвідці рецензент зупиняється на дискусійних питаннях світоглядності в літературі, взаємозв'язку етичного і естетичного, завданні літературної критики, діалектики змісту і форми, наголошує на термінологічній невизначеності цих понять у М. Рудницького. М. Комариця досліджує спосіб формулювання основних принципів критики у розвідці Заїкіна: оцінка мусить торкатись ідейного змісту, естетичної і етичної сторони і мистецьких образів даного твору. Заїкин принципово не погоджується з М. Рудницьким, щодо виключно естетичної оцінки твору, крайнього суб'єктивізму та відсутності світоглядного критерію. Очевидно, що суб'єктивність – це невід'ємний елемент літературної критики, але він не суперечить вияву переконань і уподобань рецензента. Водночас природна суб'єктивність не має нічого спільного з відвертою тенденційністю.

Ще однією дослідницею, яка багато уваги присвятила розвідці В. Заїкіна, була Наталя Кучма, яка у монографії *Літературна критика в Західній Україні 20–30-х рр. XX ст.*¹² розглядає жанр і стилістику рецензії Заїкіна.

---

¹¹ М. Комариця, *Відображення літературного процесу в Галичині 30-х рр. на сторінках католицького журналу «Дзвони»* [в:] *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: доп. та повідомл. Міжнар. наук. конф. 25-26 серп. 1995 р., Львів 1996*, с. 283-292.

¹² Н. Кучма, *Літературна критика в Західній Україні 20–30-х рр. XX ст.*, Тернопіль 2004, 232 с.

Рецензію В. Заїкина Н. Кучма називає монографічною. Як констатує дослідниця, критик використовує прийом підрядкового коментаря: цитує окремі положення рецензованої праці і коментує їх, прагнучи домогтися порозуміння з читачем. Цей прийом «допомагає уникнути категоричної бездоказовості при різкій критиці рецензованого твору і залишає у читача емоційне почуття співучасті і рівноправності з автором і рецензентом»¹³.

На думку Н. Кучми, Заїкин делікатно аргументує спірні питання теоретичних основ сучасного йому літературознавства. Рецензент поділяє погляди Рудницького на літературну критику, але категорично протестує проти механічного трактування католицької критики як політично заангажованої. Н. Кучма відзначає толерантно-виважений тон рецензії Заїкина, та його вміння чути опонента та розуміти його: «Толерантно-діалогова рецензія Заїкина... підводить нас до такої конститутивної для рецензії закономірності, як розуміння/нерозуміння критиком автора, здатність/нездатність у чомусь ідентифікуватись із ним, піддатися певною мірою його сугестії»¹⁴.

Одним з найглибших та інформативно та аналітично найповніших наукових портретів В. Заїкина є розвідка А. Портнова *В'ячеслав Заїкин: еміграційний історик із багатьма обличчями*¹⁵, опублікована у його монографічній студії *Історії істориків*. Портнов подає докладну біографію вченого, аналізує його наукову позицію, інтереси та досягнення, опінію цієї неординарної постаті у тогочасному галицькому середовищі. рецензії Заїкина на працю М. Рудницького автор присвячує не надто багато

---

¹³ Там само, с. 185.

¹⁴ Там само, с. 186.

¹⁵ Андрій Портнов, *В'ячеслав Заїкин: еміграційний історик із багатьма обличчями* [в:] Андрій Портнов, *Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття*, Київ 2011, с. 107-141.

місця, проте поминути її він теж не міг. з огляду на її вагомість, характерність і особливості. Аналізуючи критичні публікації Заїкина у львівських виданнях міжвоєнного періоду, дослідник припускає, що «в текстах, призначених для «Дзвонів», критик почувався найвільніше, оскільки християнська етика, замилювання традицією, консерватизм найбільше відповідали його православно-церковному світоглядові»¹⁶. На думку вченого, у рецензії на працю Рудницького Заїкин «виступив як захисник традиції, що не старіє; традиції, заглибленої християнський світогляд у його православному розумінні, Портнов відзначив категоричність позиції православного критика в оцінці прогресу і вільнодумства, про які говорить Рудницький, як явищ шкідливих і нездорових, чи, у формулюванні Заїкина, еретичних.

Розвідка В. Заїкина – явище неординарне і дуже особливе в історії літературної критики власне як оцінка ліберального мислення та ліберальної критики з позицій клерикального світогляду, як своєрідний «погляд збоку» на літературний процес міжвоєнного періоду в Галичині, і, як певною мірою унікальна «розмова», виражена, толерантна і високоінтелектуальна, двох «чужинців» галицької літератури.

---

¹⁶ Там само, с. 137-138.